

Proměny psychologické péče o děti s postižením

Říká se, že psychologie má předlouhou historii, ale krátké dějiny. Pokusím se v následující úvaze začlenit dílo profesora Matějčka do proudu psychologického poznání v naší zemi a pokukázat i na to, jakým směrem míří do budoucnosti, kterou svým působením pro nás otvírá.

V tom případě je spravedlivé, abychom jako prvního do vznešeného průvodu osobnosti postavili velkého Comenia. Nebudu se tu pouštět do jeho psychologie, a to tím spíše, že to učinili povolanejší, jako např. Jan Mrazík v r. 1892 v knížečce o Komenského dušesloví. Nicméně mi to nedá, abych jako motto své úvahy Komenského přece jen neocitoval, neboť styl myšlení a života pana profesora Matějčka jsou scyeny z těchže hlubokých duchovních zdrojů. Aktivní výchovný a terapeutický přístup vyjadřuje Komenského myšlenka vyslovená ve Vševýchově, že „z lidského vzdělávání se nevyjímá nic, leč nečlověk. Pokud tedy (děti) mají účast na lidské přirozenosti, potud mají mít účast na vzdělání. Ba spíše tím více pro nutnost vnější pomoci, když si příroda pro vnitřní nedostatek nemůže dopomoci sama.“ A terapeutický optimismus, tak typický pro jubilanta, je vlastně ztělesněním Komenského povzbuzení: „Zdají-li se dětky komu něčím špatným, nehleď na to, co jsou, nýbrž co býti mají, neboť jsou zrozeny, aby byly po nás obyvateli světa.“

Po Komenském byla v našich poměrech psychologie pěstována v rámci Královské české učené společnosti, založené r. 1769, resp. 1784. Víme, že náš jubilar je členem Učené společnosti nyníjší. Tehdejší učená společnost vydávala ovšem knihy německé. K publikaci české literatury filozoficko-psychologické dochází až v první polovině 19. století. Tehdejší české spisy bývaly překlady anebo úpravami prací německých. Tak byly ve 20. letech 19. století přeloženy spisy známého filantropisty Salzmana, a to jeho „Krebsbüchlein“ jako „Račinka“ a „Ameisenbüchlein“ jako „Mravenčinka“.

Zvláštní místo náleží Purkyněmu, který v r. 1840 napsal nedokončené „Pojednání o mluvě lidské“ a pak dva články o prostorové orientaci. Již r. 1807 uveřejnil však Jan Nejedlý článek „Snové aneb zdání ve spaní“. V letech 1823–24 vycházelo na pokračování v časopise „Přítel mládeže“ „Pojednání o přirozených schopnostech o lidských a některých výtečných pravidlech, pro učitele a vychovatele, na těchto pravidlech založených“ (autor není uveden). V následujícím roce tu začal vycházet překlad Campeho „Dušesloví neb učení o duši pro děti“. Děj je sepsán formou rozmluvy mezi dětmi, namísto německých Gottlieba, Matthiase, Diedericha a Ferdinanda tu vystupují např. Libín, Hostivít, Miromil a Jaroslav.

Mimořádné pozornosti si zaslouží střízlivá učebnice či příručka psychologie, první české soustavné kompendium psychologie vůbec, totiž „Dušesloví zkušební“, vydané r. 1844. Autorem je Karel Ferdinand Hyna, katolický kněz, nar. r. 1802 (tedy 120 let před naším jubilem), který zemřel, jak udávají prameny, na rozdíl od našeho jubilanta sešlostí věkem r. 1881. Jde o první soustavný pokus vytvořit české psychologické názvosloví. Připomeneme-li si některé termíny Hynovy, uvědomíme si, jak obrovský pokrok psychologie v našich krajích v dalších desetiletích učinila. Zájemnost znamená zájem, samovolnost značí spontaneitu, družnost jest asociování, myslivost je myšlení, vidina značí ideál, pozor pak pozornost, dojemlivost zase vnímavost. Vzbudlivost neboli hnulost myslí značí dráždivost, dětinství je

dětství, středověk znamená dospělost a věk zešlý čili starověk pak stáří. Pro pojem jedinec užívá Hyna termín jednotník. V dětské psychologii se setkáváme s toulavostí, která je tu nazvána bloudivkou. Nieméně patří Hynovi dík za pojem podnět. Podíváme-li se na suchý, kostřbatý, místy pro nás nesrozumitelný text, vidíme, jak kontrastuje se slohem Matějčkovým. Při vši účtě k průkopnickému dílu Hynovu nedá se jeho díkce srovnat s jasným, bohatým, obrazivým, čtenáři vstřícně a přátelsky nakloněným výrazivem Matějčkových spisů. V tomto ohledu bychom spíše za Matějčkova předchůdce mohli považovat kováňského děkana Karla Vinařického (1803–1869) a jeho Českou abecedu z r. 1839 s lehkými, jadrnými a půvabnými verši, jako např. „*Podlé zvuku, ne dle gmena býwey každá zvučká čtena,*“ či zvukomalebným: „*M v zamčené hubě brumlá, mrzutý tak medvěd mumlá.*“

Letmo se zastavíme u Karla Slavoje Amerlinga (1807–1884), od r. 1871 ředitele prvního pražského ústavu pro výchovu slabomyslných dětí Ernestína, nazvaného po Arnošce Auerspergové. R. 1877 uveřejnil v Časopise lékařů českých článek „*Kštice idiotů*“. Slabomyslnost, jak nazýval mentální postižení, netřídil ani tak podle stupně postižení, nýbrž spíše podle vzezření. Proud času vede nás dále k osobnostem, jež stály u základu moderní české psychologie a psychopatologie. Sem patří především profesor František Čáda (1865–1918), žák Durdíkův. Prof. Čáda řídil oddělení filozofického semináře univerzity, z něhož později vzniklo psychologické oddělení a nakonec katedra psychologie. V Pedagogických rozhledech, které redigoval od r. 1903, otevřel stálou pedopsychologickou rubriku. V tomto časopise uveřejnil na pokračování obsáhlou studii „*Dětské kresby*“, po níž následoval „*Přehled studia dětské řeči*“, „*Studium dětské řeči*“ a „*Slovní poklad a charakter dětské řeči*“ (1906–1908). Zabýval se mj. psychologií výpovědi a dětskými sebevraždami. Byl jedním z trojice velikánů, do níž dále náleželi inspektor Josef Zeman (1867–1961), který za první republiky vytvářel základy našeho speciálního školství, a lékař, první habilitovaný psychopatolog dětského věku, prof. Karel Herfort (1871–1940), od r. 1900 ředitel Ernestína. K nim nutno přidat prof. Antonína Heverocha (1869–1927), nám i jubilatovi tak blízkého pro jeho průkopnické práce o *dyslexii* a o *neklidných dětech*, o nichž hovořil s osobním zaujetím jako o *neposedech*. Je také autorem našeho snad prvního soustavného pojednání o dětské psychopatologii (1904).

Významným impulzem pro rozvoj psychologického zkoumání dítěte bylo zřízení *Pedologického ústavu* hl. m. Prahy r. 1910 ředitelem Janem Dolenským (1859–1933). Po 1. světové válce byla činnost ústavu obnovena pod názvem Ústav pro výzkum dítěte a dorůstající mládeže za ředitelování Herfortova. Do tohoto ústavu vplynula později i *Poradna pro mládež úchylnou*, založená r. 1930 v rámci činnosti Spolku pro péči o slabomyslné, založené r. 1918 společným úsilím výše zmíněných osobností, jehož předsedy byli postupně profesori Čáda, Heveroch, Herfort a Šebek. Jedno ze čtyř oddělení bylo pedopsychologické, vedené později prof. Cyrilem Stejskalem (1890–1969), autorem známého díla *Dětská inteligence* (1934). Po r. 1948 se stal nepohodlným novému režimu, byl odsouzen, strávil mnoho let ve vězení a zemřel pozapomenut v Novém Městě pod Smrkem.

V r. 1935 zřídilo zemské ústředí péče o mládež v Čechách *Zemský pedologický ústav* jako sběrnou, diagnostickou a třídící stanicí. Pozoruhodnou byla snaha o jednotnou evidenci postižených dětí a mládeže. Tento ústav byl po válce v r. 1946 obnoven jako *Zemská třídící stanice*, později přejmenovaná na *Sociodiagnostický ústav*. Jeho ředitelem byl MUDr. Oldřich Říha a jako pediatr zde působil známý MUDr. Karel Macek. A toto pracoviště bylo kolébkou

Zdeňka Matějčka – psychologa. V r. 1953 po sjednocení zdravotnictví bylo přeměněno na *Krajskou pedopsychiatrickou poradnu*.

Průzračným rysem tohoto období byla vytrvalá snaha diagnostikovat, třídit, klasifikovat, jak to ostatně naznačují názvy tehdejších psychologických institucí: *Zemská třídicí stanice*, *Sociodiagnostický ústav apod.* Tvořivou prací Stejskala, Váni a Stavěla byly vyvinuty původní české testy na způsob amerických Army testů. Teprve postupně se pozornost zaměřovala i na útlý věk. Právě díky prof. Matějčkovi bylo možno i u nás v 50. letech začít pracovat s Gesellovým testem. Právem také byl jako jeden z prvních vyznamenán v Mnichově Gesellovou cenou.

Zmíněná diagnostická tradice byla zcela v souladu s tendencí třídit křtice postižených, srovnávat rodokmeny a malformace. Byla to zajisté nutná etapa v rozvoji, rozpracovávaná o to s větší intenzitou, oč méně bylo tehdy reálných možností účinné psychologické pomoci. To, co bylo možné, bylo zařadit dítě do správného typu školy či do odpovídajícího zařízení, např. do určitého typu dětského domova. Předznamenáním a v jistém smyslu i klasobraním psychologických a psychopatologických konceptů té doby byla vrcholná díla Heverochova: jeho *„Diagnostika chorob duševních“* a menší spisy *„O podivínech a lidech nápadných“* a *„Duševní odchylky mládeže školní“*, což jsou vesměs živé a do detailů, až nerudovsky vykreslené portréty pacientů.

Přesto už ve druhé čtvrtině 20. století se v skrytu připravovala proměna psychologické scény, k níž potom později podstatně přispěl i prof. Matějček. Práce vídeňské školy Charlotty Bühlerové v našem sousedství už dávaly tušit zásadní význam prostředí, v němž děti vyrůstají, pro jejich vývoj a její diagnostické nástroje už byly orientovány na hledání zdrojů pomoci. John Bowlby a René Spitz předznamenali éru studia psychické depri-vace, v níž našim badatelům Langmeierovi a Matějčkovi patří i ve světovém měřítku nezastupitelné místo.

Poznání, že psychologická diagnostika má svůj humánní a etický smysl především v tom, že otvírá cesty k nápravě, terapii a také k prevenci, by nebylo možné, nebýt každoročních pravidelných zájezdů týmu Krajské pedopsychiatrické služby Středočeského kraje do dětských domovů všech kategorií po celých středních Čechách. Zde jsem měl to štěstí se učit po boku dr. Matějčka a dr. Macka diagnostickému řemeslu a vytvářet mosty vedoucí od diagnostiky k terapii a podpoře vývoje. Tady jsem snad porozuměl matějčkovskému *„rozumět znamená pomáhat“*. Tato zásada, rozvinutá do konceptu, znamená, že každá dobrá diagnostika je východiskem intervence. Uskutečňování psychologické pomoci přináší prohloubení a korekci diagnostických závěrů, jež se opět promítnou do aktualizovaného programu na podporu vývoje dítěte. Jde tu tedy – řečeno s Matějčkem a Kučerou – o *„chronický diagnosticko-terapeutický proces“*. A toto zpětnovazební propojení diagnostiky a intervence je myslím jedním z charakteristických rysů moderní psychologie. Začátek tohoto přístupu u nás je spojen právě s prací jubilanta při diagnostice a nápravě dyslexií a lehkých dětských encefalopatií. Novější diagnostické metody jsou pak logicky propojeny s terapií, jako tomu je u systému Marianne Frostigové či u Mnichovské funkční diagnostiky prof. Hellbrüggeho. Každé dítě, i sebevíc postižené, má svůj pozitivní rozvojový potenciál a naším úkolem je vytvořit podmínky pro jeho naplnění. Lze říci, že dítě s postižením, jež bez stresu a napětí

proměni svoje možnosti ve skutečnost, je v něčem realizovanějším a plnějším člověkem než jedinec zdravý, a třeba i nadměru nadaný, jehož potenciál zůstane neaktualizován. A právě podpora dynamiky tohoto rozvoje je jedním z relativně nových a stále aktuálních aspektů psychologie. S tím souvisí odklon od statického diagnostikování k testování dynamickému. Právě u dětí hodně zanedbaných, těžce deprivovaných, např. u dětí hluchoslepých nemůžeme odhalit jejich vývojové možnosti ani opakovaným průřezovým vyšetřením, nýbrž jen tak, že jim vytváříme možnost získávat nové zkušenosti a zároveň sledujeme, zda a jak se pod vlivem nových zkušeností mění jejich chování a uvolňují vývojové síly.

Nejspíš právě bohatá zkušenost s pozorováním dětí v extrémních podmínkách klasických dětských domovů doby před 50 roky přispěla k odhalení nezastupitelné role rodiny jako nejpřirozenějšího a optimálního prostředí pro plný rozvoj dítěte – zdravého i s postižením. Prof. Matějček se nehlásí ke stoupcům rodinné systemiky, jeho přístup však jedinečnost rodiny jako celku i každého jejího člena respektuje. Dětský psycholog v tomto přístupu se stává rodinným psychologem. Nestačí už znát jenom dětskou diagnostiku a terapii, je k tomu zapotřebí i porozumění dospělým i celku rodiny. Svou prací přispěl prof. Matějček významným způsobem k tomu, že vyslovíme-li *dítě*, vybaví se nám hned *rodina*. A netěší-li se dítě blahu života v rodině, je třeba pracovat na obnově funkcí jeho rodiny původní anebo dítěti nabídnout rodinu náhradní.

Péče o rodinu představuje péči o připravené prostředí dítěte, o jeho ekologii ducha. Je to paradigma, jež v průběhu více než 50 let činnosti prof. Matějčka vyvstalo jistě i díky jemu ve své přesvědčivosti a naléhavosti zcela jasně. Spíše než do ústavu vedou naše cesty častěji přímo do rodiny, s níž pracujeme ať již pokud jde o interakční diagnostiku a terapii mezi rodičem a malým dítětem, nebo pokud jde o hledání cest, jak pomoci ve vývoji dítěti, či se zabýváme celou rodinou. A dobře víme – se Zdeňkem Matějčkem, Jiřinou Prekopovou, Berhardem Hassensteinem i Adolfem Portmannem – že malému dítěti, někdy však i každému z nás, je nejlépe – jako bývalému „nošenci“, který přichází na svět i po 9 měsících těhotenství jako fyziologicky nezralý tvor, v pevném objetí osoby, která nás přijímá, aniž by si kladla podmínky.

A tak naše pozornost přitom míří do stále časnějších období vývoje dítěte, až do novorozeneckého věku, a pokoušíme se vytvářet optimální podmínky pro vývoj dítěte i v psychologickém ohledu již v době před narozením, protože jsme si stále více vědomi toho, že vývoj dítěte od početí představuje kontinuální proces vývoje člověka v jeho jedinečnosti a že tento jedinec by se člověkem nikdy nestal, kdyby jím nebyl od samého počátku. I v tomto ohledu jsou pro mne životní dílo a postoje prof. Matějčka velkým povzbuzením. Díky všem těmto poznatkům se rozvinula rozsáhlá oblast rané intervence či péče, miffící zpět až před práh zrození. Na tomto poli se u nás teprve od devadesátých letch uplatňují takové komplexní diagnosticko-terapeutické programy, jako je např. Portage.

Je pozoruhodné, jak velící duchové vystihující potřeby doby a člověka, kterému je dáno v ní žít, se navzdory zeměpisné vzdálenosti a kulturním odlišnostem setkávají, shodují, doplňují, obohacují a potvrzují. V tomto průvodu velikánů jdou ruku v ruce s naším jubileantem – ať žije fyzicky či duchem – i Margaret Rawsonová, Bill Cruickshank, prof. Hellbrügge, Jiřina Prekopová a mnoho dalších, vytvářejíce jedinečný souzvuk psychologie jako vědy,

umění i tvrdé každodenní práce zároveň, Dichtung und Wahrheit, symfonii pravdy i lidství. Sledujeme-li s obdivem a úctou půlstoletou psychologickou cestu prof. Matějčka, tak zároveň nahlížíme, že psychologie, přes všechnu diferenciaci a specializaci, které si vynutila doba a rozdělení lidské činnosti mezi různé resorty, je jenom jedna, ta, o níž svědčí svým životem a dílem Zdeněk Matějček. Měl jsem to štěstí, že jsem se od svých studentských let pohyboval za ním, mohl jsem mu být často nablízku. A přál bych si, abych mohl ještě dlouhá léta pracovat s vědomím, že mám nablízku někoho, na koho se mohu obrátit a spoolehnot, kdo mě nenechá bez pomoci a kdo cestou, po které kráčí, již spoluvytváří podivuhodné dobrodružství vzájemného setkávání a společného tázání, hledání a nacházení, jež nekončí.

Jaroslav Šturma

Přednáška na semináři k 50. výročí působení prof. Zdeňka Matějčka na UK,

Praha, 9. února 2004

Tělesné tresty dětí na prahu třetího tisíciletí

Tresty tvoří nedílnou součást lidské historie a byly odjakživa používány jako postih za porušení kázně. Tělesný trest v obecné rovině považovaný jako vykonání spravedlnosti měl ve své minulosti podobu bití, vystavování na pranýř nebo věznění v okovech. Na našem území byly tělesné tresty v této podobě zrušeny v roce 1867. Od tohoto roku nebylo ve školských zařízeních dovoleno tělesné trestování dětí, nicméně „lehčí“ formy tělesných trestů byly dále akceptovány až do poloviny 20. století. Tělesné tresty v rodině nebyly zákonným prostředkem nijak upraveny a ve změně podobě se zachovaly až do dnešního dne. Při bližším prozkoumání forem tělesných trestů opravdu vidíme, že bití např. sukovicí, vystavení na pranýř nebo věznění v okovech jsou jakýmsi předchůdcem dnešních trestů. Sukovice, důtky, rákosku dnes vystřídaly: vařečka, vodítko na psa, ramínko, domácí pantofel či kabel, pranýř nahrazuje potupné vykázní dítěte do kouta, z místnosti za dveře, a okovy přivazování dětí provázekem ke stolu a v přeneseném významu jistě i zákazy vycházení apod.

Tělesný trest je podle EPOCH WORLDWIDE (End Physical Punishment of Children) definován jako úmyslné či záměrné způsobení bolesti atakem na tělo pro kázeňský přestupek. V této souvislosti je třeba připomenout definici násilí podle Encyclopedica Britannica, která za násilné chování označuje takové, kterým je druhému způsobena bolest či mu je ublíženo nebo způsobeno poranění. A aby nebylo definic málo, podíváme se na třetí, kterou vypracovali odborníci na sklonku minulého století a jde o definici, která identifikuje tělesný trest od tělesného trestu, který naplňuje pojem týrání. Jde o takový tělesný trest, který je prováděn předmětem, jde o bití na citlivou část těla (hlava, oblast genitálií, dlaně a plosky) nebo po ranách zůstávají na těle stopy.